

Els balls de l'ós

Carnavals dels Pirineus i altres festes
tradicionals d'hivern europees

ELOI YSÀS TRIAS



Biblioteca
de cultura
popular
Valeri Serra i Boldú, 27

Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Eloi Ysàs Trias

ELS BALLS DE L'ÓS

CARNAVALS DELS PIRINEUS I ALTRES FESTES TRADICIONALS D'HIVERN EUROPEES

Pròleg de Francesc Massip

Ajuntament de Bellpuig
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
2017

Aquesta obra fou guardonada amb el XXVII Premi de Cultura Popular Valeri Serra i Boldú, atorgat per l'Ajuntament de Bellpuig, amb la col·laboració del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Per a aquesta convocatòria, formaven part del jurat Josep Massot i Muntaner, Margarida Bassols, Lluís Calvo, Arnau Cònsul, Jan Grau i Ramon Miró

Primera edició, març de 2017

© Eloi Ysàs, 2017

La propietat d'aquesta edició és de
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Ausiàs Marc, 92-98 – 08013 Barcelona

ISBN: 978-84-9883-890-9

Dipòsit legal: B 1611-2017

Imprès a Limpergraf, S.L.– Mogoda, 29-31
08210 Barberà del Vallès

Imatge de la coberta:

Emmascarat ursí de la representació de la cacera de l'ós
a Arles de Tec. Fotografia de principis del s. xx.

Fons: Centre de Documentació de Cultura Popular.

Índex

| | |
|---|-----|
| A tall de pròleg, per Francesc Massip | 9 |
| Reconeixements | 13 |
| 1. Introducció | 15 |
| 2. La figura de l'ós al llarg de la història | 19 |
| 3. La figura folklòrica de l'ós en el calendari tradicional . | 61 |
| 4. Els balls de l'ós dels Pirineus | 99 |
| 5. Interpretacions finals | 163 |
| 6. Referències bibliogràfiques | 173 |

A tall de pròleg

No puc més que començar dient: som davant d'un llibre intensament viscut, ben armat, encara més ben encarat i escrit amb una soltesa que el fa llaminer. En vaig conèixer l'autor, Eloi Ysàs Trias, fa una pila d'anys quan seguia el curs «Teatre i Pintura» que jo impartia al Doctorat d'Arts Escèniques de l'Institut del Teatre. Venia de l'especialitat d'Escenografia, cosa prou excepcional en aquell Doctorat, normalment freqüentat per graduats en Dramatúrgia i Direcció, Història de l'Art, Filologia o Humanitats. Com que de seguida vaig veure que s'interessava vivament per la teatralitat popular —un dels pilars en què es fonamenta l'hermenèutica del meu discurs— li vaig proposar de fer el treball final sobre alguna festivitat espectacular significativa, que seria el primer gresol on es va coure la present investigació.¹

Sempre he valorat molt especialment que Eloi Ysàs s'ha enfrontat a la festa des de l'experiència directa, documentant-la

1. «Escenografia i participació en el teatre festiu tradicional: la Festa de l'Ós, la Dansa de la Mort i el Salt de Plens», presentat per Eloi Ysàs com a DEA a l'Institut del Teatre el 13 de setembre de 2010, que culminaria anys després amb la seva tesi doctoral «Els balls de l'ós als Pirineus: Estudi teatral d'un ritu europeu d'hivern», sota la meua direcció, llegida a la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona el 28 de gener de 2016.

amb imatges i entrevistes amb els seus protagonistes, reportatges que, gràcies a la seva cura i qualitat, han estat retransmesos per televisió. Per a un d'aquests documentals, sobre la Passió i Dansa de la Mort de Verges —abans de la deturpació que ha patit d'ençà el 2012—² va comptar amb la meua col·laboració, una entrevista on vaig conèixer el seu pare, en Jordi, realitzador de TV3.³ Després l'he acompanyat a documentar altres festes com els carnivals d'Ituren, Aurtitz i Zubieta (Navarra), una vivència estimulante i profitosa, on vaig poder comprovar en directe la capacitat d'Eloi Ysàs per connectar amb els protagonistes de la festa, i la seva habilitat per prendre el pols a les poblacions fins a fer-se copartípic i àdhuc deuteragonista de l'acte. Tant a Ituren com a Aurtitz, úniques localitats que conserven el personatge de l'ós en les seves comparses de *Ioaldunak* ('el qui porta esquellots'), l'estudiós i documentalista va aconseguir ser investit amb la preuada màscara de l'onso hivernal, i va experimentar així en pell pròpia la dimensió ritual i tel·lúrica d'impersonar l'atàvic abillament. A Zubieta, on pernoctàvem, vam fer el seguiment de la capta matinal (*puska biltza*) dels esquellots, que culminava amb un esmorzar de forquilla i ganivet, amb una deliciosa carn de poltre, el cap del qual l'endemà, encara degotant, capitanejava el seguici carnavalesc.⁴

Una altra campanya fou per conèixer el Dance i la Contradanza de Cetina (Aragó), dues expressions de la teatralitat popular d'antiga estirp que també vam documentar amb minuciositat. El Dance és un ball d'espases que inclou parlaments en honor al sant local, sant Juan Lorenzo, i d'altres en què es repassa els fets destacats de la localitat al llarg de l'any. La festivitat se celebra el 19 de maig, amb la representació del Dance al matí i la Contradanza al vespre. La Contradanza recorda les moixeran-

2. *El Punt Avui*, 11 d'abril de 2012, p. 37

3. Eloi Ysàs, «La Processó i Dansa de la Mort de Verges» [documental retransmès al programa *Nydia* de TVC, 02/05/2010]: <http://www.tv3.cat/videos/2876950/La-Dansa-de-la-Mort-de-Verges>

4. Eloi Ysàs, «L'harta i els Joaldunak del carnaval rural d'Ituren i Zubieta» [filmat el gener de 2013, publicat el 27/09/2013] : <https://www.youtube.com/watch?v=p2zp3u-tYPM>

gues barroques: nou joves de la localitat, proveïts de torxes — única il·luminació del ball nocturn—, s'enfilen uns damunt dels altres per construir diversos quadres representatius («los arcos», «el dios de las aguas», «el retablo», «la peana», «san Pascual Bailón», «san Miguel», «la vuelta de la campana», «el lagarto», «el Calvario», «la Resurrección», etc.), talment les moixerangues de Sitges, Vilanova o Vilafranca. Al capdavant de la comparsa va el Diabolo, a la casa del qual inicia el seguici de la contradansa, integrat per dues parelles amb armilla i pantaló negre i ornaments de cadeneta blancs i altres dues parelles amb el cromatisme contrari (vestit blanc i adorns negres), tots vuit amb màscares de cartró blanques, mentre que el Diabolo va vestit de vermell, amb guarniments blancs de dracs i salamandres, i no duu careta, ans porta el rostre pintat amb bigot i barbata. Després de la trentena de mudances en què el Diabolo, el més àgil i mogut dels ballaires, sol aparèixer enfilat al capdamunt de les construccions humanes, la *contradanza* finalitza amb la pantomima de l'«afeitado del Diabolo», amb què es representa la mort i ulterior resurrecció del misteriós personatge, un acte de cloenda que en una altra guisa també pateixen els emmascarats d'ós de les Festes ursines del Vallespir, on encarna el pas del salvatge a l'home, desemmascarament que signa la fi de l'hivern. Doncs bé, després d'anar amunt i avall de la població, vam aconseguir que ens permetessin entrar a la casa d'un jove ballaire, fill del farmacèutic de Cetina, per filmar i documentar el procés d'ornamentació i vestimenta del ballador, a qui aquella mateixa tarda se li cus el vestit sobre la roba interior per tal de facilitar l'extraordinari moviment de la dansa.

També hem compartit una experiència singular, encara que fos en anyades diferents: baixar a l'infern, no pas de la mà de Virgili ni amb la barca de Caront, ans fent el Ple. La Patum de Berga, una altra festivitat que Ysàs ha estudiat des de dintre, té un salt particularment delicat: els Plens. Només a qui demostra un apassionat interès per la festa se li atorga el privilegi de vestir-se de Ple, amb una granota de color verd i vermell (el bosc i l'infern) i folrat amb trenes vegetals de vidalba i alfals, particularment a la cua, on s'enganxen tres fuets, i al coll, muscles i testa, a

l'entorn d'una màscara demoníaca coronada per dues banyes fetes cadascuna amb tres coets.⁵ D'aquesta guisa vam participar en el salt, una borratxera de foc i de fum, perillosa, infernal, inoblidable; una endimoniada i incandescent ballaruca que tanca cada sessió de Patum, davant la qual callen els cavallets i l'àguila, les maces i les guites, els gegants i els nans, que són la resta de comparses que surten cada dijous de Corpus i el diumenge que el segueix.⁶

Ho relato per donar testimoni de la manera de fer d'Eloi Ysàs, com podreu comprovar en el llibre que teniu a les mans, en el qual l'investigador fa un repàs espirejant pels orígens i la difusió de les festes ursines al llarg de la història, centrant-se molt especialment en les que encara són vigents a diversos punts dels Pirineus, des del Vallespir (Arles de Tec, Sant Llorenç de Cerdans i Prats de Molló)⁷ fins als «hartza» èuscars, passant per l'andorrana Óssa d'Encamp o l'onso aragonès de Bielsa.⁸

La vocació exploradora d'Ysàs l'ha dut, però, més enllà de les nostres latituds. Així, va tenir ocasió d'acudir a les festes hivernals romaneses de Cap d'Any (Anul Nou) i particularment el *Jocul Ursilor* (el joc de l'ós) i la batalla a garrotades d'emascarats de la Ruginoasa (Iasi), un documental que també va emetre per TV3.⁹

Altrament ha viatjat a diversos països americans per conèixer cerimònies pròpies d'aquelles cultures indígenes que encara mantenen viva una espiritualitat en estreta comunió amb la na-

5. «Eloi Ysàs, Ple de la Patum de Berga» retransmès el 30/05/2014: <http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/programa/Eloi-Ysas-de-Ple-de-la-Patum-de-Berga/video/5113815/>

6. F. Massip, «He fet el ple», *Regió 7*, 30/05/2001, p. 14.

7. Eloi Ysàs, «La Festa de l'ós a Prats de Molló», <http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/programa/La-festa-de-l-os-de-Prats-de-Mollo/video/3044750/> [retransmès el 8/08/2010]

8. Eloi Ysàs, «Onso, *trangas* i *madamas* del carnaval de Bielsa» [filmat el febrer de 2013, penjat a la xarxa el 27/09/2013]: <https://www.youtube.com/watch?v=HFrWOWcdgjo>

9. Eloi Ysàs, «Les festes de l'ós a Europa: la bèstia que portem dins», documental retransmès al programa *Nydia* de TVC, 10/08/2012: <http://www.tv3.cat/videos/3882151>

tura: el *Mitakuye Oyasin*, que vol dir ‘tot està connectat’ (o ‘tots som parents’); rituals xamànics a la selva amazònica i als Andes, al Perú, a diversos indrets de Mèxic, i a reserves índies de les praderies de Dakota del Sud. Dins d’aquesta cosmovisió, la cerimònia que Eloi Ysàs més ha adoptat dels indis de Nord-Amèrica és una mena de sauna ritual anomenada *inipi* (en lakota, la llengua dels indis de les praderies) o *temascal* (en nàhuatl, la dels mexicans), en connexió amb els quatre elements (el foc, l’aigua, l’aire i la terra). De fet l’*inipi* és una cabana semiesfèrica feta de branques i coberta amb mantes, que simbolitza el ventre de la mare Terra. A fora es fa un foc on es posen unes quantes pedres que quan estan ben roents s’entren a l’*inipi* i se’ls hi aboca aigua per generar un intens vapor interpretat com l’esperit dels ancestres. Dins d’aquesta cabana de sudació els participants s’asseuen a terra, en cercle, al voltant d’un ample orifici anomenat melic, situat al bell mig, espai reservat a les pedres incandescentes que il·luminen la foscor. Al llarg del ritual es comparteixen cants que donen força a l’experiència, principalment un seguit de vigoroses cançons sagrades en lakota que s’acompanyen al so del tambor. Una antiquíssima cerimònia de purificació, tant física com mental i emocional, que cada any Eloi Ysàs prova de reproduir a Catalunya, sovint amb el seu mestre espiritual James Robideau, un ancià de setanta-tres anys de la nació Dakota (sioux) anomenat *Wicahpi Wicasa*, «Home Estel» en llengua lakota, *roadman* i membre del Moviment Indígena Americà, que viatja sovint a Europa per compartir els seus recòndits sabers.¹⁰

Però és que a més d’aquest seu esperit d’incansable cercador, Eloi Ysàs és un artista de la imatge. Sap copsar, amb un pla o una fotografia, els moments més significatius d’un esdeveniment, el moll de l’os d’una festa, l’ànima d’un paisatge, el cor d’una cerimònia, l’esguard més despullat i els batecs més propers dels seus protagonistes.

Al valor de fer una investigació amb els peus a terra, això és, basant l’anàlisi en el treball de camp i l’experiència directa, al llibre d’Ysàs s’hi afegeix la virtut d’excel·lir en l’amplitud de la

10. Ima Sanchís, «La Contra», *La Vanguardia*, 12 d’abril de 2014.

recerca, passant el trill per una exhaustiva bibliografia crítica que li ha permès de confegir una frondosa síntesi de la presència de l'ós al llarg de la història, les seves vinculacions sagrades, els mites que ha generat la seva figura, les funcions rituals que ha acomplert, així com la demonització i humiliació soferta per part del credo cristià al llarg de l'edat mitjana i part de la moderna.

FRANCESC MASSIP
Catedràtic d'Història del Teatre Català
Universitat Rovira i Virgili
Torre d'en Berà, 15 de novembre de 2016

Reconeixements

En primera instància, vull expressar que és un honor ser guardonat amb el Premi Valeri Serra i Boldú de Cultura Popular, i desitjo que aquest premi gaudeixi de moltes més edicions i que cada any pugui créixer més. Dono les gràcies a tots els membres del jurat —Josep Massot, Lluís Calvo, Maria Margarida Bassols, Ramon Miró, Jan Grau i Arnau Cònsul—, a l'Ajuntament de Bellpuig, al Departament de Cultura, a la Diputació de Lleida i l'Institut d'Estudis Llerdencs, a Publicacions de l'Abadia de Montserrat i, en definitiva, a totes les persones que han fet possible la publicació d'aquesta petita obra.

Com que aquest treball és una síntesi de la meva tesi doctoral, *Els balls de l'ós als Pirineus, estudi teatral d'un ritu europeu d'hivern*, realitzada al Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, vull agrair a en Francesc Massip haver-ne estat el director i també el pròleg que ha fet en aquest llibre. En relació a aquesta labor, no vull deixar de regraduar l'ajuda o implicació que, per petita que sigui, m'han brindat els professors, amics o familiars: Carles Biosca, Jesús Carruesco, Jaume Mascaró, Pere Navarro, Montserrat Palau, Lidia Potoroaca, Anna Pujol, Josefina Roma, Mònica Sales, Júlia Sànchez, Raül Sanchís, Agnès Trias, Jordi Ysàs i Gisela Ysàs.

L'agraïment més sentit és per a tots aquells que amb la seva dedicació desinteressada, amb cor i ànima, mantenen viu l'esperit popular, participatiu, de les festes tradicionals que he visitat i que documento aquí, les quals aprecio especialment que existeixin perquè ajudeu a cohesionar la joventut. Així mateix, m'he sentit molt ben acollit a cadascun dels pobles.

Per acabar, no puc deixar d'expressar el meu reconeixement a l'ós, el gran protagonista d'aquest llibre. Com que aquí només parlarem de la seva figura folklòrica, aprofito per manifestar el desig que l'ós pugui viure en estat salvatge sense el nostre des-torb.

1. Introducció

En el primer apartat d'aquest estudi, per traçar un marc contextual, analitzem l'evolució de com ha estat vist l'ós i què ha representat la seva figura al llarg de la història al continent europeu. Comencem tractant d'il·luminar els vestigis prehistòrics de les primeres representacions simbòliques que plasmaren la imatge de l'ós, la majoria de les quals s'han trobat, precisament, en coves dels Pirineus Orientals. De les interpretacions dels prehistoriadors, que presenten la possibilitat que el gran plantígrad hagués estat representat com un primer déu o l'óssa com una deessa mare, encadenem amb els mites i els ritus de l'edat antiga que entreteixien els déus, els óssos i els homes. Presentem també els primers noms de l'ós. I ens detenim en les primeres descripcions zoològiques que conjugaven dades científiques amb components de fantasia i que començaren a fomentar la imatge d'una fera hipersexual i depravada que posteriorment els pares de l'Església demonitzaren perquè era un animal d'aparença familiar a l'ésser humà. Seguidament, entrem a la llarga edat mitjana, un vast període en el qual, en el procés de cristianització dels pobles pagans i l'erradicació de les tradicions preexistents, es va suplantar la imatge totèmica de l'ós per la figura salvífica de Crist. Veiem com l'ós és domat per l'home sant i com és humiliat a les faules. Ens passegem per l'imaginari profà, en

el qual l'onso, carregat de vicis i pecats, és una figura marginal assimilada als histrions. Passem pel temps en què els jocs amb l'ós i les festes amb màscares d'animals sofriren fortes prohibicions per part del poder i la religió hegemònica. I finalment veiem com aquesta figura destronada visqué un renaixement en la construcció de l'home salvatge: el fill de l'ós, un cop civilitzat, és vist com un heroi.

En el segon apartat aprofundim en la figura folklòrica de l'ós, en la cultura popular i tradicional. Exposem les seves tasques de predictor que el relaciona a la dita de la Candelera, d'animal psicopomp que perviu en la creença del pet de l'ós, i de rei efímer per morir i renéixer amb la natura. Ubiquem el període d'hivernació de l'ós, segons el saber popular, i fem la ressenya de les pervivències més representatives de les festivitats i mascarades d'hivern europees, properes a la figura de l'ós, que tenen lloc entre Sant Nicolau i la fi del Carnaval. A part de les festes de l'ós i els mascarats d'ós dels Pirineus, presentem també altres representacions ursines del nostre territori que no se celebren a l'hivern.

En el tercer apartat descrivim i analitzem els sis balls de l'ós més representatius dels Pirineus, els quals hem anat a documentar sobre el terreny el dia que es representen. La correlació de festes de les quals parlem és: tres als Pirineus Orientals —les Festes de l'Ós del Vallespir—, dues als Pirineus Centrals —el Ball de l'Óssa d'Encamp i el Carnaval de Bielsa— i una als Pirineus Occidentals —els Carnavals d'Ituren i Zubieta.

En l'últim apartat fem la interpretació del conjunt de les festes descrites. Observem allò que les agermana, busquem si podem entendre-les dins d'un mateix tipus de teatralitat festiva i com les podem classificar. Concretem la disposició que prenen en el calendari i l'espai públic, les històries que representen, els parlaments que tenen, les funcions rituals que compleixen i el que al capdavant simbolitzen.

D'altra banda, totes aquestes festes en què ens endinsem poden ser acompanyades dels vídeos que hem realitzat amb la finalitat de deixar un testimoni i document fidedigne i explícit del seu estat actual. Els títols d'aquests vídeos, que es poden visua-

litzar en línia en qualitat òptima al canal de YouTube «Festes de l'ós — Traditional bear festivals»¹¹, són els següents: *El dia de l'ós* a Prats de Molló (2010), *La cacera de l'ós* a Arles de Tec (2011), *La festa de l'ós* a Sant Llorenç de Cerdans (2011), *El ball de l'óssa d'Encamp* (2013), *Onso, tringas i madamas del carnaval de Bielsa* (2013), *Hartza & Joaldunak — Ituren, Zubieta* (2013), *Ball dels óssos de Solsona* (2013). Aquests set vídeos són muntatges videogràfics d'entre nou i tretze minuts que, de forma concisa i amena, mostren el desenvolupament de la festa respectant-ne totes les parts, amb alguns comentaris i entrevistes amb els mateixos protagonistes, organitzadors i participants. En total, he anat a documentar festes en què apareix l'ós a la Catalunya del Nord, a Andorra, a l'Aragó, al País Basc, a Sardenya i a Romania.

11. Eloi Ysàs, 2013, *Festes de l'ós — Traditional bear carnivals*, [recurs electrònic] disponible a https://www.youtube.com/channel/UC_7aG2xE43TfeQUQyi-ODQw/videos [consultat l'11-11-2015]

En aquest llibre s'exposa com ha estat vist l'ós al llarg de la història al continent europeu i s'aprofundeix en festes tradicionals dels Pirineus entorn a la seva figura folklòrica: les Festes de l'Ós del Vallespir, el Ball de l'Óssa d'Encamp, l'Onso del carnaval de Bielsa i l'Hartza dels carnivals d'Ituren i Zubieta. En conjunt, «els balls de l'ós» són representacions de teatre popular de carrer que pertanyen als anomenats balls parlats profans ubicats al cicle festiu de les mascarades hivernals. Generalment, aquestes festes ursines escenifiquen una lluita entre l'home i el gran plantígrad –imatge elaborada a partir del domador d'ossos zíngar– recolzada en arguments de temàtica heroica que narren la caçera de l'ós, i que sovint s'alimenten del mite del salvatge que ha de ser civilitzat. Al capdavall, són unes celebracions carregades de formes rituals paganes, carnavalesques, que promouen el despertar de la primavera.

ISBN 978-84-9883-890-9



9 788498 838909

1 7 8 2 7

